

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлюється питання зародження української мови у контексті її зв'язку з етногенезом українців.

Ключові слова: індоевропейська мова, праслов'янська мова, східнослов'янські мови, українська мова, церковнослов'янська мова.

Концепції зародження і розвитку української мови донедавна в основному висвітлювалися в наукових джерелах за схемою: індоевропейська мова → праслов'янська → східнослов'янська (або давньоруська) → українська. У радянський період виникнення української мови пов'язували лише з розпадом давньоруської, який орієнтовно визначався XIV століттям.

У сучасних умовах дослідження етнокультури висвітлення історії української мови розглядають у широкому контексті її зв'язку з етногенезом українців, на тлі процесів розвитку національної культури, оскільки історія мови охоплює не лише період писемний, а й період зародження народної української мови (територіальних діалектів), історію фольклору.

У працях М. Грушевського, А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького, І. Огієнка, К. Німчинова, Ю. Шевельова, Г. Півторака, австрійського славіста М. Мозера та ін. спростовується традиційне твердження про Київську Русь як колиску трьох східнослов'янських народів як таке, що не має під собою реального наукового підґрунтя. Джерелом розвитку української мови, як і інших слов'янських мов, на думку багатьох авторитетних учених, є праслов'янська мова.

Польський мовознавець Михайло Красуський, досліджуючи корені санскриту та індоевропейських мов ("Давність української мови", 1879 р.), дійшов висновку, що українська мова є генетичною основою санскриту й індоевропейських мов і давніша за гебрійську (давньоєврейську), давньогрецьку і латинську мови [Див. 1, с. 65; 8, с. 3].

У цьому контексті доречно згадати і "Велесову книгу", автентичність якої викликає суперечки. Безперечно, язичницькі волхви були найосвіченішими людьми свого часу і могли написати книгу давнім говором або сакральною мовою волхвів. Підтвердженням тому, що на Русі уміли писати до прийняття християнства, є також "Літопис Аскольда", започаткований 865 – 866 рр. і доведений, імовірно, до 883 р.

Арабський мандрівник і вчений Ельвія Челебі ще в XVI ст. зазначав, що "українці стародавній народ, а мова їх багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші" [7, с. 12]. Видатний польський поет початку XIX ст. Адам Міцкевич визнавав, що "Україна – столиця ліричної поезії, звідси пісні розходяться на всю Слов'янщину" [7, с. 12].

Давні зразки українського фольклору чітко засвідчують дохристиянський період зародження української мови. Наведемо приклад пісні, записаної на Волині, мова якої цілком українська, адже народні співці текстів пісень не перекладали. Зазначимо, що у цій пісні йдеться про Дажбога.

Ой ти, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир'їчка вийшов?
– Не сам же я вийшов, **дажбог** мене вислав,
З правої ручейки й ключики видав,
З правої ручейки – літо відмикати,
З лівої ручейки – зиму замикати [9, с. 33].

У "Повісті врем'яних літ" (поч. XII ст.) божество, яке згадується у пісні, названо "Дажьбог", а у "Слові о полку Ігоревім" – "Дажьбог" [3, с. 79]. У "Слові..." згадка про Дажбога пов'язана з чернігівськими князями (автор називає чернігівських князів нащадками Дажбога). Ім'я божества стоїть у "Слові" в родовому відмінку: "Дажь". Називний відмінок цього слова "Да" (бог Да, або Дабог). У "Словнику слов'янської міфології" зазначено, що етнічне угруповання, у якому молоді воїни-дружинники називались "русами", "русичами", належало до нащадків відомих у Європі данайців, данів. Статуя Дажбога була в комплексі скульптурних зображень у язичницькому пантеоні київського князя Володимира Святославовича [3, с. 79–82].

Автор "Словника..." підкреслює, що Дабогу поклонялися південні слов'яни, зокрема це божество відоме на території сербо-хорватів. Цікавим є той факт, що у сучасній сербській і хорватській лексиці найбільше збереглося слів, які, здавалося б, специфічні лише для української мови, наприклад: *барило*, *вага*, *вариво*, *ватра* (вогнище), *вечера* (вечеря), *вилаца*, *вир*, *гай*, *господар*, *губа*, *доба*, *жито* (збіжжя, пшениця), *китица*, *кожух*, *кальужа*, *коливо*, *кресало*, *крок*, *млин*, *стегно*, *суниця*, *туга*, *снага*, *огъиште* (вогнище), *укроп* (окріп), *вабити*, *вечерати*, *бавити*, *запитати*, *куъати*, *наспати* ("налити страви"), *брати*, *потурати*, *прати*, *снити*, *чекати*, *чуги*, *шкодити* та ін. [9, с. 32].

Хорватські та діалектні сербські назви місяців такі самі, як українські, тільки часто значення їхне зміщене: *сечаъ* (січень), *траваъ* (квітень), *липаъ* (червень), *српаъ* (липень), *листопад* (жовтень), *студени* (листопад; укр. заст. студень "грудень").

Кличний відмінок із чергуванням приголосних – своєрідна ознака як української, так і сербської та хорватської мов (друже, юначе, патріарше).

З усіх слов'янських мов лише в українській, сербській, хорватській та словенській дієслова в першій особі множини дійсного та наказового способу мають у закінченні – *мо* (*пишемо – пишiмо, купуємо – купуймо*) [9, с. 32]. Такі мовні збіги є свідченням того, що протоукраїнська мова як особлива говірка була вже у спільнослов'янському мовному масиві.

Відомий мовознавець, історик української мови і літератури, письменник Агатангел Кримський (1871 – 1942), який досконало володів понад шістьдесятьма мовами, аналізуючи найдавніші писані південноруські пам'ятки (Ізборники Святослава 1073 та 1076 років, Синайський патерик XI ст., житійний Успенський збірник XII в., Богословіє Івана Дамаскіна XII ст.; з Чернігівщини – Рум'янцівська Ліствиця XII ст. № 198 та ін.), зазначав: "Писано ці книги чужою, церковнослов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські нехотючи робили описки в дусі своєї живої мови і, через це, ми з-помід церковнослов'янської кори вилловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі" [2, с. 24].

На думку А. Кримського, "усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена". "Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку – це цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей" [2, с. 31].

Знавець церковнослов'янської мови й палеографії Іван Огієнко, посилаючись на М. Грушевського, стверджує, що вже з IV ст. по Христі безперечно "вирисовується" український народ, а з VI ст. його видно зовсім ясно [5, с. 81].

Отже, з VI ст. розпочалася в житті праслов'янської мови нова доба – перетворення говорів на окремі слов'янські мови. Доба ця, за визначенням І. Огієнка, тривала кілька століть і остаточно завершилася десь у IX – X ст. [5, с. 78]. Авторитетний філолог-дослідник О.О. Шахматов у праці "Очерки древнѣйшаго періода історіи русскаго языка" (1915 р.) визначав період розпаду східнослов'янських мов VII – VIII ст.: "Распадение восточно-славянскихъ племень и ихъ языка относится (въ своемъ постепенномъ ходѣ) къ VII и VIII вѣ ку..." Професор С. Смаль-Стоцький рішуче твердив, що якоїсь спільної мови "руської" чи "праруської" не було ("Східні слов'яни", 1928 р.).

Іван Огієнко писав, що немає жодних наукових підстав вважати, що існувала "спільна руська мова" на Сході слов'янства. Слов'янський Схід (народи український, російський та білоруський) у IX – X ст. були об'єднані в одну державу, "але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне" [5, с. 87]. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але народні мови не були однаковими і, наприклад, літературне **вѣра** на півдні вже у X – XI ст. вимовлялося "віра", а на півночі – "вера" [5, с. 89].

Цікавим є той факт, що "Лексикон" ("Лексиконъ славенороскій и Имень Толькованіе") Памви Беринди 1627 р. свідчить про розмежування мов руської і "московської" (попереднищо сучасної російської). Наприклад, до слів "адамáнтъ", "діаментъ" подається синонімом "алмаз" з поміткою "мос(к)овски".

Посилаючись на М. Грушевського та чеського археолога Нідерле, І. Огієнко підкреслював, що українці – автохтони на своїх землях [5, с. 80]. Англійський мовознавець Р. Білсон у "Британській енциклопедії" доходить такого висновку: "Англійська мова та більшість індоєвропейських мов походять із прамови, що нею розмовляли 5 тисяч років тому на території сучасної України" [8, с. 5].

На думку вчених, саме в українській мові збереглося найбільше рис, що є ознаками періоду трипільської культури (V – III тис. до н.е.). Праслов'янська мова відрізнялася від інших споріднених (індоєвропейських) мов тим, що в ній складі стали відкритими, простежувалася тенденція до рівномірного чергування голосних і приголосних звуків. Така ж мовна особливість спостерігається у мовах народів тих територій, культури яких були якимось чином пов'язані з трипільською – це найдавніші мовні шари Греції, Малої Азії (сучасної Туреччини), Месопотамії (сучасного Іраку). Серед слов'янських мов тяжіння до рівномірного чергування голосних і приголосних найяскравіше простежується в українській мові (милозвучні чергування *у – в; і – й; з – зі – із – зо* та ін.). Отже, явище милозвучності української мови лінгвісти мотивують причинами, що зумовили відкриття складів праслов'янської мови.

Деякі слова праслов'янської й давньогрецької мов не лише значною мірою збігаються, а й відповідають атрибутам трипільської й давньобалканської культур (наприклад, культ богині-матері й культ бика). Це дає підстави вважати, що праслов'янська мова увібрала в себе давню мову трипільської культури так само, як давньогрецька – мову егейської (давньобалканської) культури [4, с. 47–49]. До речі, булаву – український державницький символ – було знайдено під час розкопок Трої [1, с. 88].

Стосовно "великорусів" російський історик, професор В. Ключевський зазначав: "русский народ вступает на русскую равнину из одного его угла, со склонов Карпат" [7, с. 12]. А хіба на схилах Карпат, де народився і творив Іван Франко, говорять не українською?! На питання "Як розмовляли в Київській Русі?" В. Ключевський відповів: "Так, як сьогодні розмовляють малороси".

У російській мові, як твердять і російські вчені, відчувається велика фінська домішка (у топографічних назвах, у живій народній мові багато фінських слів) [5, с. 86]. І. Огієнко, посилаючись на праці російських учених ("Учебник русской истории" (1945 р.) проф. С. Платонова), підкреслював, що "слов'янщення чи рушення фінів розпочалося дуже рано, може ще з VIII віку", і тривало довго, понад п'ять століть, а росіяни як народ чи нація "постали дуже пізно, десь у XII – XIII віці" [5, с. 86].

Про фінську домішку у мові російській писав і поліглот Агатангел Кримський: "Якщо в крові великорусів сильна домішка фінська, то в крові малорусів, принаймні степових, – сильна домішка тюркська" [2, с. 19].

Враховуючи те, що кінцевим етапом процесу формування окремих східнослов'янських мов як самостійних мовних систем був занепад зредукованих **ъ** і **ь**, варто зазначити, що становлення цих мов не було синхронним. Лінгвістичний аналіз давньоруських пам'яток дає підстави вважати, що формування східнослов'янських мов почалося від праслов'янського періоду і розтягнулося на декілька століть. У південно-західних протоукраїнських говорах занепад зредукованих **ъ** і **ь** завершився десь приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північних говорах – дещо пізніше, вірогідно, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах – лише в кінці XIII ст. Найраніше була сформована саме українська мовна система, оскільки праукраїнська етномовна територія входила до слов'янської прабатьківщини, а інші східнослов'янські регіони в той час ще були заселені неслов'янськими племенами – балтами та фінно-уграми [6, с. 277–278].

Отже, доктрина про давньоруську народність не має достатніх наукових доказів. Поняття давньоруської державності (Київська Русь як держава) було необґрунтовано підмінене поняттям давньоруської народності, що насправді не могла сформуватися в тих історичних умовах. Мови функціонують у багатьох вимірах: діалектах, літературній мові – усній та писемній – тощо. Мови періоду Київської Русі склалися з багатьох діалектів, близьких між собою, але не тотожних.

Таким чином, початком самостійної історії писемної української мови як мови українського народу умовно визначається рубіж XI – XII ст. Історичні ж корені української мови сягають глибин кількох тисячоліть і є надійним оберегом етнонаціонального світобачення та самоідентифікації українського народу. Не можна питання українського глотогенезу розглядати ізольовано без взаємозв'язку з етногенезом і етнокультурою українців.

Література

1. Братко-Кутинський Олексій. Феномен України: Наукове дослідження. – "Вечірній Київ", Українська академія оригінальних ідей. – Київ, 1996. – 304 с.
2. Кримський Агатангел. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 16–37.
3. Мирончиков Л.Т. Словарь славянской мифологии: Происхождение славянской мифологии и этноса. – 2-е изд., с доп. и уточ. – Минск: Харвест, 2004. – С. 79–82.
4. Мосенкіс Юрій. Трипільська культура й українська мова // Дивослово. – 2007. – № 2. – С. 47–49.
5. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – 2-ге вид., випр. – К.: Наша культура і наука. – 2004. – 436 с.
6. Півторак Григорій. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 270–279.
7. Піддубний Сергій. Мова свідчить про давність народу // Газета "Персонал плюс". – № 1–2. – 13–19 січня 2010. – С. 12.
8. Федоренко Валерій. Рідна мова – Божа благодать // Дивослово. – 2009. – № 2. – С. 2–6.
9. Ющук Іван. Формування сучасної української літературної мови // Дивослово. – 2011. – № 2. – С. 32–37.

The article highlights the problems of the origin of Ukrainian language in the context of its connection with the ethnogenesis of the Ukrainian people.

Key words: *Indo-European language, Proto-Slavic language, the East Slavic languages, Ukrainian language, Church Slavonic language.*

Стаття надійшла до редакції 29.06.11